
SZUBJEKTÍV VISSZATEKINTÉS

KÖZÖS MUNKÁINK PONGRÁCZ TIBORNÉ
HÜTTL MARIETTÁVAL – 40 ÉV TÁVLATÁBAN

S. Molnár Edit

Szívemnek kedves feladat Pongrácz Tiborné Hüttl Mariettát köszönteni, aki a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetéhez (az NKI-hez) kerülésemtől kezdve négy évtizeden át kollégám, munkatársam, többször szerzőtársam volt, és akihez mind a mai napig őszinte barátság fűz. Köszöntése alkalmából talán szerénytelenségnek tűnik, hogy szakmai tevékenysége átfogó bemutatása helyett áttekintésem inkább szubjektív lesz, hiszen – az 1973-tól az ezredfordulót követő második évtized néhány évéig tartó – közös munkánk egyes etapjairól számolok be. Marietta tevékenysége – mind kutatómunkájában, mind egyéb szakmai feladatai terén – ennél természetesen mindig is jóval szerteágazóbb volt. Kezdetben az NKI tudományos titkáráként, majd főmunkatársaként, illetve igazgatóhelyetteseként működött. Részvétele a tudományos közéletben is jelentős. Tagja a Magyar Tudományos Akadémia Köztestületének és az MTA Demográfiai Bizottságának. Éveken keresztül intenzíven vett részt az MTA egykori Tudományos Minősítő Bizottsága Szociológiai és Demográfiai Szakbizottságának, az OTKA Demográfiai Szakbizottságának, majd Társadalomtudományi Kollégiumának munkájában, és tevékenykedett számos szakmai szervezetben (Népesedési Kerekasztal, Magyar Család- és Nővédelmi Társaság stb.). Néhány éven keresztül egyetemi oktatómunkát is folytatott. A szélesebb, intézeten kívüli szakma elismerését mutatja, hogy gyakran kérik fel tudományos munkák szakértésére, elbírálására, tanulmánykötetek szerkesztésére, hazai és külföldi konferenciákon való részvételre, előadások tartására. Nagyra kell értékelni azt a szerepet is, amelyet a tömegkommunikációban tölt be, értve ezen a rádió és televízió különböző csatornáit és a nyomtatott sajtót. Szereplései hozzájárulnak a demográfiai szemléletmód elterjesztéséhez, a nemzetközi és hazai demográfiai kutatások eredményeinek megismertetéséhez, a kormányzati népesedéspolitikai tervek, elképzelések szakmai szempontú megvilágításához és nem utolsósorban az NKI-ben folyó kutatómunka népszerűsítéséhez is. Ha sokoldalú munkásságának

demonstrálása lenne a feladatomban, mindezekkel részletesen kellene foglalkoznom. Ezt azonban a magam részéről túlságosan is rideg, hivatalos tevékenységnek érezném. Szívesebben vállalkozom arra, hogy közös munkáinkról adjak áttekintést, közülük is – némiképp szelektív módon – azokról, amelyeket legjobban szerettünk, amelyek eredményei leginkább inspiráltak bennünket a további lépésekre, és amelyek során, úgy érzem, sokat tanultunk is egymástól.

KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁSOKKAL KEZDŐDÖTT...

Jó sorsom az 1970-es évek elején hozott össze bennünket, amikor 1973–74-ben az NKI-be kerültem. Az akkor már egy évtizede fennálló intézet munkatársai alapvetően a népszámlálások, illetve a folyamatos statisztikák adatbázisán folytattak demográfiai elemzéseket, de megtalálhatók voltak itt a bio-demográfiai, illetve a történelmi demográfiai kutatások megindításában közreműködő szakemberek is. Intézetbe kerülésem idején Pongrácz Tiborné, Marietta a legfiatalabb kutatógárdához tartozó tudományos titkár volt. Ő kapta azt a feladatot, hogy – az 1973. évi népesedéspolitikai intézkedések előkészítésével összefüggésben – egy országos lakossági közvélemény-kutatást szervezzen meg. A fő témaköröket a gyermekvállalás, a gyermeknevelés körülményei, a gyermekes nők munkavállalásának megítélése, a tervezett állami intézkedések fogadtatásának esélyei jelentették. Önálló lakossági megkérdezések terén ez volt az intézet első próbálkozása. Az én bekapcsolásom annak volt köszönhető, hogy a néhai Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretei között ekkorra már meglehetősen gyakorlatra tettem szert különböző témájú országos közvélemény-kutatások tervezésében, szervezésében, eredményeinek feldolgozásában és interpretálásában. Ez az 1973. évi adatfelvétel jelentette tehát a mi együttműködésünk kezdetét. Rövid idő alatt kiderült, hogy a legtöbb kérdésben egyformán gondolkodunk. Mindketten intenzíven törekedtünk arra, hogy gondolkodásunkban, munkamódszereinkben összhangot teremtsünk a két diszciplína, a demográfia és a szociológia szemléletmódja és metodikája között. Ennek az lett az eredménye, hogy mindinkább elkezdtük „félszavakból is érteni egymást”. Együttműködésünknek ezt az első lépését további harmonikus közös munka követte négy évtizeden keresztül.

A népesedési témákkal foglalkozó közvélemény-kutatások az 1980-as, 1990-es években többé-kevésbé rendszeressé váltak, mintegy beépültek az intézet kutatási profiljába. Meg kell vallani, ez a rendszeresség korlátok közé szorította a munkánkat. Egyrészt anyagi szempontból, másrészt azért, mert bizonyosfajta aktualitásokat kötelezően fel kellett venni a kérdőívek tematikájába, ami gyengítette annak az esélyét, hogy a rendszeresen (egy-két évenként) ismétlődő felmérések végzésekor hézagmentes idősorok készülhessenek a véleményváltozásokról. Mégis sikerült megvalósítanunk, hogy egyes témakörök „állandó elemként” kerüljenek be az

adatfelvételek tematikájába. Ilyen témakörként jelöltük meg a házasság „értékének” megítélését, a családok számára ideálisnak tartott gyermekszám átlagának megállapítását, az élettársi együttélések, illetve a házasságon kívül született gyermekek helyzetének megítélését, valamint a női egyenjogúság, a családi és munkahelyi feladatok összeegyeztetése, konfliktusai problematikájának közvéleménybeli megnyilvánulásait. A véleményváltozások idősorai e vonatkozásokban már elég jó képet adnak a 21. századi közgondolkodás szinte „történelminek” nevezhető előzményeiről.

Figyelmünk emellett a kezdetektől rendre kiterjedt annak vizsgálatára is, miként ítéli meg a lakosság az ország népesedési helyzetét, milyen lehetőségeket látnak a népességfogyás csökkentésére, illetve miként vélekednek a családpolitikai támogatásokról. Marietta mindig is élénken figyelt föl az aktuális történésekre, és kettőnk közül főképp ő szorgalmazta e témák időről időre történő felméréseit is. A rendszerváltozás előtti közvélemény-kutatások rendre foglalkoztak a fiatalok lakáshoz juttatásának lehetőségeivel, a fogamzásgátló eszközök hozzáférhetőségével, a gyēs, illetve gyed igénybevételeivel és egy sor más aktualitással. Később, a rendszerváltozás utáni időszakban a közvélemény-kutatások kiemelt témája lett a művi terhesség-megszakítást szabályozó törvény lakossági fogadtatása, majd az ún. Bokros-csomag gyermeknevelést kedvezőtlenül érintő megszorításainak kritikus fogadtatása. Az eredményekről szóló közleményeinkben visszatérően hangoztattuk álláspontunkat, miszerint a családpolitika sikere, eredményessége a demográfiai folyamatokat figyelembe vevő, hosszú távú tervezés és megvalósítás függvénye, ezért ebben a kérdésben a kormányváltozásoktól független konszenzusnak kellene megvalósulnia. Egy az ezredforduló táján készült közvélemény-kutatásunk szerint például a lakosság 80%-a értett egyet ezzel az állítással: *„Az a baj, hogy a törvények túl gyakran változnak, a mindenkori politikáról függenek. Ez elbizonytalanítja a fiatalokat, és nem tudnak hosszabb távú családtervet kialakítani”*. A nagy többség egy évtizeddel később, 2010 őszén is hasonlóképpen érzett: 68% vallotta, hogy: *„A mai magyar családtámogatási rendszer (gyēs, gyed, családi pótlék, babakötvény stb.) bonyolult és kiszámíthatatlan.”* Úgy vélem, ez máig fontos üzenet a családpolitikai szakemberek számára, amelynek tanulságait a tervek, intézkedések, törvények kialakítása során folyamatosan érdemes szembesíteniük a lakosság fogadókészségével.

Közismert, hogy az elmúlt 40 év különlegesen radikális változásokat hozott a demográfiai helyzet alakulásában. A kedvezőtlenül alakuló termékenységi és halandósági viszonyok a népességszám csökkenését indították meg. A házasságkötések csökkenése, a magas válásszám, az élettársi együttélések terjedése, ezzel együtt a házasságon kívül született gyermekek számának növekedése, majd az ezredfordulót követően az első gyermekszülés mind későbbi életkorra halasztása,

a női munkavállalás és a gyermekellátás közötti feszültségek kiéleződése és számos más jelenség indokoltta tette annak vizsgálatát, miként szembesül mindezekkel a közgondolkodás. Az említett tendenciák egy sor európai országban hasonlóképpen, de a magyarországinál valamivel korábban megindultak. Az okok elemzésével foglalkozó nemzetközi szakkutatások alapján sejthető volt, hogy nálunk is a modernizációval, az individualizációval, a szekularizációval összefüggő okok (is) állnak mögöttük. Ám – hipotézisünk szerint – ezek a változások nem maradnak hatás nélkül a társadalom egészében élő értékekre, attitűdökre, normákra nézve, amelyek – mintegy „körforgásként” – óhatatlanul visszahatnak az egyéni demográfiai természetű magatartásokra, intenciókra, tervekre, döntésekre is. Andorka Rudolf már az 1970-es, 1980-as években közzétett írásaiban felhívta erre a figyelmet, és a nemzetközi tanulságokat elemezve maga is ösztönözte az értékek, attitűdök, normák természetének, szerepének vizsgálatát és bekapcsolását a hazai demográfiai folyamatok okainak magyarázatába. Ez a probléma mindkettőnk szakmai érdeklődését izgatta, és meghatározta témaválasztásainkat, kutatási eredményeink értelmezési kereteit. Többek között emiatt is gondoljuk hiánypótlónak azt a tényt, hogy a közvélemény-kutatásainkba beépített „állandó elemek” bizonyos értékrendbeli változások alakulásához, formálódásához szolgáltatnak némi adalékot a rendszerváltozás előtti és a közvetlenül azt követő időszakból.

„MÉLYFÚRÁSOK”

A férfi és női népességre kiterjedő, minimum 1000, maximum 3000 fős közvélemény-kutatások nem tették lehetővé, hogy egyes – demográfiai szempontból másképp és másképp, de különölegesen érintett – rétegek összetételéről, attitűdjeiről mélyebb, részletesebb elemzések készüljenek. Erre az NKI-n belül csak később, az intézet jelenlegi igazgatója, Spéder Zsolt kezdeményezésére, az ezredfordulót követően nyílt lehetőség az *Életünk fordulópontjai* címmel 2000–2001-ben egy meglehetősen nagy mintán elindított és négyévenként újrakérdezett demográfiai panel-vizsgálatsorozat keretei között. (Erre még visszatérek.) Ám ezt megelőzően, az 1980-as és 1990-es években – alapvetően Marietta kezdeményezésére – olyan „mélyfúrások” készítését javasoltuk, amelyek lehetővé tették e demográfiai szempontból speciális csoportok reprezentatív mintákon történő elérését. Három irányban is indultak mélyfúrások. Ezek egyike a 18 éven aluli nők terhesség-megszakításainak, illetve szülei vizsgálatára volt. Arányuk az 1983-ban megkezdett vizsgálat idején meglehetősen magasnak tűnt: 1000 serdülőből évente mintegy 30 esett teherbe, s e terhességek 60%-a megszakítással, 40%-a pedig gyermekszüléssel végződött. Reprezentatív mintájuk előállítása, a személyes kikérdezés megszervezése igazi módszertani próbatételt jelentett. Szociális összetételüknek, teherbe esésük

körülményeinek, szexuális ismereteiknek, az anyák és a csecsemők egészségügyi jellemzőinek, az anyák további terveinek, szándékainak elemzése képezte Marietta 1986-ban megvédett kandidátusi értekezésének tárgyát. Fontos megállapítása volt, hogy Magyarországon ebben az időben a serdülőkori gyermekszülési életkor nem illeszkedett pontosan a nyugat- és dél-európai országok azonos korú női népességének magatartásához. Míg ez utóbbi országokban az ún. „serdülőkort” 20 éves korban zárták le, nálunk már a 18–19 éves női népesség termékenységi magatartása inkább a felnőtt női népesség termékenységi magatartását mutatta. Ez egyértelműen az akkoriban még hagyományosnak számító korai házasságkötési életkorra volt visszavezethető. Ily módon termékenységi magatartásuk szempontjából a serdülőkort gyakorlatilag a 18. életév betöltésével volt célszerű lezárni. Elmondható, hogy ez a kutatás hazánkban a téma első interdiszciplináris megközelítését jelentette, de ezt megelőzően a nemzetközi szakirodalom sem kínált példát hasonló, adatfelvételen alapuló vizsgálatra. Értékét jelentősen növeli, hogy egy OTKA-pályázat révén tíz évvel később alkalom nyílt rá, hogy az 1983-ban még serdülőkorú anyákat újra felkeressük. Úgy találtuk, hogy a fiatal anyák tíz évvel később – az akkori hagyományoknak megfelelően – zömmel házas családi állapotban éltek. Minthogy maguk is sokgyermekes családokból származtak, termékenységük számottevően meghaladta e korosztály termékenységét. Az eredmények ismeretében igyekeztünk javaslatokat is megfogalmazni arra vonatkozóan, milyen társadalmi segítségre lenne szükség az anya biológiailag, pszichikusan még nem kialakult életszakaszában létrejött családok számára. Azt gondolom, e tanulságoknak – ha az esetszámot tekintve ritkábban is – mostanra is lenne üzenete.

A serdülőkorban szülő anyák családi viszonyainak, származásának elemzése, a sokgyermekes családok összetétele, a „kívánt” és „nem kívánt” gyermek meglehetősen puha definiálásának pontosabb értelmezése, valamint az őket érintő népesedéspolitikai feladatok felvetése terelte figyelmünket egy másik „mélyfúrás” felé. Ezt a három- és ennél több gyermekes családok problémájának, a szülők attitűdjeinek, értékvilágának vizsgálatában jelöltük meg. A serdülőkorban gyermeket szült, más oldalról az ún. sokgyermekes anyák összetétele közötti hasonlóság nem véletlen: az 1990-es évek elején ez utóbbiak között igen magas, 50% körüli volt a hajdani, tinédzser korukban bekövetkezett első szülések aránya. A kikérdezés idején szinte valamennyien házas kapcsolatban éltek, de a „valaha élettársi kapcsolatban élők” s abban gyermeket vállalók aránya a gyermekszám emelkedésével jelentősen növekedett (az öt- vagy ennél több gyermekes nők közel 50%-a élt „valaha” élettársi kapcsolatban). Ilyen adatot a 2001-ben indult *Életünk fordulópontjai* című panel-vizsgálat előtt még nem figyelhettünk meg. A hivatalos statisztika szerint ugyanis a házasságot kötött nők korábbi, házasságon kívül született gyermekei a házas termékenységet gazdagítják.

A sokgyermekes anyák az egy-két gyermekes családokhoz képest lényegesen rosszabbnak tartották életfeltételeiket. A nagycsalád pszichikus örömeit leginkább a három-, legfeljebb négygyermekes anyák jelentős hányada érzékelte, az arányok azonban a gyermekszám növekedésével fokozatosan lecsökkentek. Ezt támasztotta alá az is, hogy míg a három-négy gyermekes családok társadalmi-demográfiai jellemzőik és életvitelük alapján jól illeszkedtek a társadalmi átlagba, addig az ennél nagyobb gyermekszámúakra inkább a marginális társadalmi helyzet, a rendkívül alacsony iskolázottság, a gyermekek tanulására, jövőjére vonatkozó igen szerény igények voltak jellemzők. Eredményeink alátámasztották, hogy a gyermekszám emelkedése és a szegénység kockázata között szoros összefüggés van, és az ebből a helyzetből való kitörés a gyermekek számára is igen korlátozott.

A serdülőkorban szült anyák tíz évvel később megismételt, valamint a sokgyermekes családok körében végzett vizsgálatait, más oldalról pedig általánosságban a házasságon kívüli szülések növekedését mutató statisztikák ösztönözték Mariettát arra, hogy egy újabb „mélyfúrás” elvégzését kezdeményezze. Ez a házasságon kívül, zömmel élettársi kapcsolatban gyermeket világra hozó nők körében végzett adatfelvételt jelentette. Nem szólok most arról, hogy a házasságon kívül szülő nők reprezentatív mintájának kialakítása újabb, nem könnyen megoldható szakmai kihívást jelentett; erről a kutatás eredményeit ismertető, 1998. évi kiadványunkban beszámoltunk.

Mind a serdülőkorban gyermeket szült, mind a sokgyermekes, mind pedig az általánosságban legalább egy, de ennél akár több gyermeket is házasságon kívül szülő anyák körében az országos átlagot igen jelentősen meghaladták az élettársi együttélések. Szociális összetételük, családi körülményeik, párkapcsolataik elemzése visszaigazolta számunkra, hogy Magyarországon – szemben a fejlett nyugat-európai országokkal – az élettársi együttélések terjedése nem felülről, a magasabb társadalmi státusú rétegekből indult meg, hanem alulról: egy kevésbé iskolázott, alacsony státusú, meglehetősen szerény anyagi körülmények között élő rétegből. De nyilvánvalóvá vált az is, hogy a nem házas kapcsolatban történő gyermekvállalások mögött nem a házasság mint életforma tudatos elkerülésének motívuma állt. Tipikus csoportjaik között kisebbségben maradtak azok, akik életüket továbbra (is) élettársi kapcsolatban, esetleg egyedül, önállóan kívánták folytatni. A házasság mint ideális életforma terve ugyanúgy része volt motívumaiknak, szándékaiknak, mint a serdülőkorban anyává vált nőknek, akiknek meghatározó többsége tíz évvel az első gyermekszülés utánra ezt a tervet meg is valósította. A „házasságpárti” attitűd akkoriban, vagyis az 1990-es években a közgondolkodás szinte egészét jellemezte. Közvélemény-kutatásaink szerint a lakosság nagy többsége normaként írta volna elő, hogy a házasságon kívül megfogant gyermek a terhesség befejeződésének idejére már a szülők törvényes kapcsolatában,

házasságban jöjjön világra. Manapság ebben nemcsak a demográfiai fejlemények változtak, hanem – mint felfigyelhettünk rá – a közvélemény is jóval megengedőbb.

NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTÓ VIZSGÁLATOK LEHETŐSÉGE A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

Mariettát mindig is élénken foglalkoztatta a kérdés: mi az oka annak, hogy többé-kevésbé hasonló, egymáshoz földrajzilag is közel élő népek bizonyos társadalmi kihívásokra más és más demográfiai válaszokat adnak. Miért alakul ki harmónia egyes országokban a demográfiai magatartások és az értékek, attitűdök, normák között, míg más országokban ezek viszonya inkább konfliktusos, feszültségekkel teli. Nem kétséges, hogy a demográfiai kutatások egyik legizgalmasabb kérdéséről van szó. Nemzetközi összehasonlító adatfelvételekre azonban a rendszerváltozást megelőzően még nem kerülhetett sor.

1990 Közép-Európa számos országában a változások éve volt. A változások kezdete és módja, dinamikája eltérő, de iránya azonos volt: áttérés az állami, közösségi tulajdonon alapuló tervgazdaságról a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra. Ebben a sajátos és egyedi helyzetben, 1990-ben került kapcsolatba Marietta a müncheni Deutsches Jugendinstituttal, amely egy nemzetközi vizsgálatot indított 6 évesnél nem idősebb kisgyermek(ek)et nevelő apák és anyák körében. A vizsgálat a kisgyermekes családok helyzetére, a családpolitikai támogatásokra és az ezzel való elégedettség felmérésére, a család és a hivatás összeegyeztetésének megítélésére és az értékstruktúrák összehasonlítására irányult. Marietta meghívására örömmel vállalkoztam a vizsgálatban való részvételre. Együttműködésünk során ez volt az első alkalom, amikor Lengyelország, Oroszország és az akkor még „két” Németország (NSZK, NDK) mellett a Magyarországot képviselő NKI részt vett a nemzetközi összehasonlító kérdőíves adatfelvételben. És ekkor szembesültünk először azzal a – némileg bennünket is, de a szélesebb szakmát még inkább meglepő – eredménnyel, hogy a fiatal szülőket szinte valamennyi vizsgált témában jóval hagyományosabb életszemlélet jellemzi, mint a többi országhoz tartozókat. Pregnáns módon mutatta ezt éppenséggel a gyermek értékének megítélése. A „*Kinek jobb az életben: a gyermekeseknek, vagy a gyermekteleneknek?*” megfogalmazású kérdés válaszmegoszlásai szerint például a magyar szülők közel 90%-a a „gyermekes létre” voksolt, míg a másik három országban a „gyermeknélküliség” felé billent a mérleg (54, 66, 75%). Magyarország különállása a hivatás kontra családi élet alternatívájának, a nők családon kívüli szerepvállalásának megítélésében is hagyományosabbnak bizonyult, és a család szerepének preferálását mutatta. Az értékstruktúrák összehasonlításánál a magyarok választásaiban volt legmagasabb a házasság, a szorgalom, a fegyelem értéke, és – a lengyel

szülőkkel együtt – a másik három országhoz képest magasabban értékelték a haza, a nemzeti érzés és a hagyományok fontosságát is. Ezzel szemben a többi országhoz képest – legalábbis az 1990-es évek elején – nálunk valamivel kisebb volt a súlya a hivatásnak, a szolidaritásnak, a foglalkozásnak, a kreativitásnak és a közéleti aktivitásnak.

Az eredmények érdeklődésünket afelé terelték, hogy empirikus eszközökkel is megkíséreljük megragadni a „tradíciókövető” és az ezektől elszakadni látszó, ún. „modernizálódó” attitűdök sajátosságait. Egyrészt megvizsgálni ezek társadalmi körét, elterjedtségét, másrészt kikísérletezni olyan mérőeszközöket (kérdőív-kérdéseket), amelyek révén sikerül többet megtudni a magyarokra jellemző, hagyománykövető szemléletmódról. 1993-ban került sor a családi értékek alakulását vizsgáló, első önálló kérdőíves adatfelvételre, amelynek elméleti koncepcióját Cseh-Szombathy László irányítása mellett dolgoztuk ki. Ez a koncepció igyekezett összhangot teremteni az Európai Értékrend Alapítvány (EVS) hasonló témájú kérdésseltevésével. A következő témakörökre koncentráltunk: a) milyen attitűdök élnek a családi életformákra, a gyermekvállalásra és a női munkavállalásra vonatkozóan; b) milyen jellemzői vannak az emberek szerint a sikeres házasságnak; c) milyen normatívákat tartanak legfontosabbaknak a gyermeknevelés terén; d) milyen magatartásmódokat tartanak követendőnek a családi életben.

A 20–40 év közötti férfiakra és nőkre kiterjedő vizsgálat során a megjelölt családi értékek legtöbbször jól elkülönült a hagyományos családkép és egy lazább, nyitottabb, „modernebb” modell ellentéte mentén. E kétféle nézetrendszeren belül azonban nem találtunk diszkrét csoportokat, amelyekre egyértelműen és kizárólag tradicionális, illetve amelyekre kifejezetten modern értékek elfogadása lenne jellemző. Az elemzések inkább azt mutatták: válaszadóink meglehetősen inkonzisztensek a vizsgált kérdésekben. Erre azt a magyarázatot találtuk, hogy a fiatal felnőttek generációjának nagy többsége jogi szempontból a családi élet liberális szabályozásának a híve, legszemélyesebb kapcsolataiban azonban inkább tradicionális elveket vall. A nagy többség elutasítja a válás esetleges tilalmát vagy megszigorítását, és nem ért egyet az élettársi kapcsolatot (vagy a válást) elítélő állásponttal sem. Ha azonban a kérdés a családot mint két ember és gyermekeik személyes ügyét közelíti meg, a tradicionális értékekkel való teljes azonosulás tapasztalható. Hangsúlyoznom kell, ezek a megfigyelések – a legutolsó, 2009-ben lefolytatott adatfelvételünkhöz képest – egy bő másfél évtizeddel korábbi helyzetet tükröznek. Az ezredfordulót követő évtized végére már a „tradícióktól elszakadó”, „modernizálódó” szemléletmód térnyerésének meglehetősen karakteres jeleit vehettük észre, bár még mindig szerényebb mértékűt, mint amilyen jelei a nyugat-európai országokban voltak érzékelhetők.

Az Európa számos országában tapasztalt modernizációtól való elmaradásunk okainak kutatása érdeklődésünket a női munka világa felé terelte. Vajon mi más lehetne a modernizálódás elsődleges terepe, mint a családon kívül végzett munkatevékenységben való részvétel? A rendszerváltozás első évtizedének vége felé a nemzetközi statisztikai adatok azt mutatták, hogy a gyermekvállalás és gyermeknevelés szempontjából leginkább érintett, 18–54 éves női korosztály gazdasági aktivitása még az európai uniós átlagnak felelt meg. Ez a helyzet azonban eltérő trendek következtében alakult így. Míg Magyarországon a rendszerváltozást megelőzően az említett női korosztály gazdasági aktivitása még 70–80%-os volt és innen következett be 1998-ig egy jelentős csökkenés (50% körülire), addig Nyugat-Európában a női foglalkoztatásban állandó, folyamatos bővülés ment végbe, meghaladva az 50%-ot. Az 1990-es évek első felében a privatizáció nálunk nagyarányú munkahelyvesztéssel járt. Kezdetben inkább a férfiakat érintette, így a család biztonsága a nők – akkoriban még főképp – közalkalmazotti állásaira építkezett. Őket kevésbé, sőt egy ideig egyáltalán nem fenyegette a munkanélküliség, és egy ideig meg tudták őrizni családpolitikai kedvezményeiket is. Ez utóbbi körülmény – más ún. rendszerváltoztató országokhoz képest – rövid ideig a gyermekvállalás radikális csökkenését is fékezte Magyarországon. Ám a kilencvenes évek második felében már jól érzékelhetővé vált a munkavállalás feltételeinek keményedése. Marietta javaslatára 1998-ban készítettünk egy újabb „mélyfúrást” a 18–40 év közötti férfiak és nők körében, akiknek 35–40%-át negatívan érintették az újonnan tapasztalt munkavállalási esélyek, következmények. Hét vizsgált probléma közül átlagosan három-négy miatt „eléggé” vagy „részben” aggodalmaskodtak. Az aggodalmak nagyságrendbeli rangsorában ez így alakult: a) a gyermekesek nehezebben találnak munkát; b) 40 éves korban nehéz elhelyezkedni; c) a gyermek betegsége miatti hiányzás rontja az állás biztonságát; d) gyes után bizonytalan a munkahely; e) a munkahelyek könnyebben szabadulnak meg a gyermeket szülő nőktől; f) a gyesen töltött idő nehezíti a munkahelyi előmenetelt. Talán érzékelhető, hogy ezek a körülmények azóta, vagyis napjainkra nem sokat veszítettek aktualitásukból. A munka, a munkahely miatti aggodalom, annak szüntelen bizonyítási kényszere, hogy a gyermek ellátása az anya munkavállalása mellett is megoldható, nem kétséges, közvetett módon akár hozzá is járulhatott a munkavállalásról meglévő tradicionális szemléletmód lassú modernizálódásához. Vajon mindezek a körülmények inkább a tradicionális vagy inkább a modernizálódó szemléletmódot erősítették a közvélemény egészében? Hiszen a többség ekkoriban még a „kereső férj” és a „kizárólag otthoni, gyermeknevelési feladatokat ellátó” feleség eszményére szavazott. Ám a kétkeresős családmodell fontossága, az anya biztonságújító keresete az ezredfordulót követő években már a közvéleményben is határozottan felértékelte

a nők keresőmunkáját. Talán nem indokolatlan arra gondolni, hogy az ezredforduló körüli években nem annyira a szemléletmód két jellegzetes tendenciájának, a tradíciókövetésnek, illetve a modernizálódásnak a fordulópontját sikerült rögzítenünk, hanem inkább a közvélemény sajátos oszcillációját. Ennek tisztázására az 1998. évi kutatást követő évtizedben még többször visszatértünk.

Az ezredforduló új szint, új lehetőségeket hozott közös munkáinkba. Ezek egyike az NKI nemzetközi kapcsolatainak fellendülése, kiadványai, valamint a kutatómunkája bekapcsolása a szakma nemzetközi életébe és az összehasonlító vizsgálatok egész sorába. Marietta és az én számomra különleges alkalmat jelentett az ún. PPA (Population Policy Acceptance) nemzetközi összehasonlító kutatás. Az Európában már a kilencvenes években megkezdett kutatás 2000 és 2003 között végzett kérdőíves adatfelvételeiben tizennégy európai ország között Magyarországot az NKI képviselte. Nagy örömünkre a közös kérdőív tematikája csaknem teljesen lefedte kettőnk – immár 30 évre visszatekintő – együttműködésének profilját. A közös kérdőív a családi élettel, a gyermekvállalással, a háztartási és munkahelyi feladatok összhangjának alakulásával, az embereknek a családpolitikával szembeni elvárásaival foglalkozott. A nemzetközi adatok összehasonlítása jó terepet adott annak vizsgálatára, hogy az európai szinten felmerülő problémák miként fogalmazódnak meg a magyar közönség gondolkodásában, értékvilágában.

A nemzetközi szakirodalmat régóta foglalkoztatta, milyen kapcsolat van az egyes országok termékenysége és a gyermekvállalási korú népesség magatartása, más oldalról a lakosság egészének a családdal, a gyermek értékével kapcsolatos beállítódása, értékrendje között. A kérdés bennünket is erősen foglalkoztatott, és éppenséggel ez a nemzetközi összehasonlító vizsgálat irányította figyelmünket egy nehezen megoldható, kontrasztos jelenségre. Marietta megfigyelése szerint az adatok azt mutatták: azokban az országokban, amelyekben a termékenység zuhanásszerű csökkenését lehetett tapasztalni, a közgondolkodást jóval tradicionálisabb, erősen gyermekcentrikus beállítódás jellemezte. (Megjegyzem, ezt saját kutatásaink Magyarországra vonatkozóan már jóval 2000 előtt vizsgálták. A PPA eredményei alapján újra igazolódott, hogy az összefüggés hazánkban is érvényesül.) Ugyanakkor azokban az országokban, ahol viszonylag magasabb a termékenység, kevésbé elterjedt a magyarokra jellemző tradicionális, gyermekcentrikus beállítódás. A kontraszt azért is volt elgondolkodtató, mert ez utóbbi országokban a miénkhez képest akár jelentősen magasabb termékenység olyan háttértényezők mellett valósult/valósul meg, amelyek nálunk egyelőre éppenséggel a gyermekvállalás mérséklődésével járnak. A házasságon kívüli szülések, az élettársi kapcsolatok, valamint a kisgyermekes anyák munkavállalásának arányai a nyugat-európai országok nagy részében már az ezredforduló környékén magasabbak voltak, mint Magyarországon. Az okokat az érintett országok demográfusai sem tisztázták egyértelműen.

Marietta szívósan törekedett rá, hogy magyarázatot találjon e kontrasztos jelenségre. Feltételezését magam is plauzibilisnek tartom és elfogadom. Konklúziója ugyanis arra vezetett, hogy a keleti és nyugati régió közötti különbségek a tervek, vágyak realizálásának eltérő voltával (is) magyarázhatók. A kelet-európai országokban a gyermekszámra vonatkozó tervek megvalósításának akadályai – köztük a társadalmi, gazdasági megrázkódtatások – talán fontosabbá teszik, felértékelik a privát szféra, a család, benne a gyermek jelentőségét. A harmonikusabb fejlődést megélt nyugat-európai országokban azonban nagyobb lehetőségek nyíltak arra, hogy a közgondolkodás fókuszába mindinkább az előbbieket (az élet természetes rendjeként) és az egyén számára fontos más életcélok közötti optimális összhang megteremtése kerüljön. Ez a feltevés a későbbiekben meglehetősen jól igazított el bennünket olyan nemzetközi összehasonlítások értelmezésében, mint akár a gyermekvállalás és az egyéni célok együttese, akár a háztartási munkamegosztás és számos más összefüggés.

EGYÜTTMŰKÖDÉSÜNK AZ ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI CÍMŰ DEMOGRÁFIAI PANEL KERETEI KÖZÖTT

Nem kevésbé volt gyümölcsöző számunkra az NKI-ben 2000–2001-ben indított demográfiai panel, amely az *Életünk fordulópontjai* címet viseli. Ez a követéses, longitudinális vizsgálatosorozat a 18–75 év közötti férfiakat és nőket mintegy tizenhatezer fővel reprezentáló, országos mintán indult. Az először 2001-ben felkeresett személyeket az intézet három–négy évenként újrakérdezte, 2012–2013-ban a negyedik kérdezési hullám zajlott le. (Az öregedés, a halálozások miatti mintavesztéseket természetesen újabb és újabb „fiatal minták” pótolják.) Az egyes hullámok (és egyes témakörök) ugyancsak kapcsolódnak nemzetközi vizsgálatokhoz is (vö. Gender and Generation).

Az *Életünk fordulópontjai* gazdag tematikája, az adatfelvételek megszervezése, az adatok előállítása, majd elemzése természetesen nagyobb kutatógárda együttműködését igényelte. Hiszen ez a tematika a kérdezettek első és további párkapcsolatainak, gyermekvállalásainak, gyermekeik nevelkedési körülményeinek vizsgálatát, önállósulásuk (a szülői háttér, a szülői ház elhagyása) alakulását éppúgy érinti, mint gazdasági aktivitásuk történetét, jövedelmi- és lakásvizonyaikat, egészségi állapotukat, valamint az öregedés fázisát, a nyugdíjas élet jellegzetességeit. Mindezekkel az objektív történésekkel párhuzamosan vizsgálat tárgyává teszi azt is, milyen szubjektív értékvilág, milyen érzelmek, attitűdök, jövőre vonatkozó tervek, elképzelések kísérik az élet eme változásait, s ezek miként változnak időben az egyéni sorsok változásainak hatására. Az objektív és szubjektív tényezők együtt járásának változásai, idősorai mára már egy több mint 10 éves időtávra visszanyúló, rendkívül értékes, egyedi adatbázist jelentenek az NKI számára.

Visszatekintve, Mariettával végzett közös munkánkra nézve igen pozitívnak bizonyult részvételünk ebben a kutatássorozatban. Bár ezúttal is alapvetően a párkapcsolat, a gyermekvállalás és a családi-munkahelyi feladatok témaköreire koncentráltunk, sokat profitáltunk e témák vizsgálhatóságát érintő kollektív vitákból, saját kutatási területünk más témakörökhöz való kapcsolódásaiból és szembesítéseiből. A 3–4 évenként megismételt kérdés lehetővé tette azt is, hogy korábban kipróbált, az 1980-as, 1990-es években végzett közvélemény-kutatási kérdéseink egy részét változtatlan formában, újra és újra feltegyük a panel egyes hullámai során, és így idősoros elemzéseinket hosszabb időre kiterjeszthettük. Előnyös volt számunkra az is, hogy a korábban csak bizonyos fajta „mélyfúrásokkal” elérhető népességcsoportokat a panel nagy mintája révén önállóan is elemezhető számban és jóval gazdagabb háttér-adatokkal találjuk meg. Szerencsés fordulat továbbá, hogy a panel munkálataiban résztvevő munkatársaink egy része (főképpen Spéder Zsolt, Kapitány Balázs, Blaskó Zsuzsa) ugyancsak intenzíven foglalkoztak/foglalkoznak a párkapcsolatok alakulásával, a gyermekvállalási tervekkel, a női munkavállalással, a kisgyermekes szülők helyzetével, és ez a mi gondolkodásunkra is megtermékenyítően hatott.

FELFOGÁSUNK A DEMOGRÁFIAI MAGATARTÁSOK, VALAMINT A KÖZGONDOLKODÁS ÉRTÉKEINEK, NORMÁINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL; EGY ÚJABB KUTATÁS ELŐKÉSZÍTÉSE

Az ezredfordulót követő évtizedet igen kedvezőtlen demográfiai mutatók, negatív tendenciák jellemezték hazánkban. A népesség száma folyamatosan csökkent, ami alapvetően a születések igen alacsony számára vezethető vissza. A párkapcsolati mutatók a házasságkötések folyamatos csökkenéséről, a válások magas arányáról, a tartós párkapcsolat nélkül élő férfiak és nők számának növekedéséről árulkodtak. Kardinalis változást jelentett, hogy az ezredfordulót követő években megfordultak a szülőképes korban lévő nők családi állapot szerinti megoszlásának arányai: 2003-ban a házasságban élők kisebbségbe, a nem házasok többségbe kerültek – ez utóbbiak zömmel hajadon családi állapotban. 1990-től a 21. század első évtizedére több mint háromszorosára nőtt mind a házasságon kívüli születések, mind a szülőképes korú, élettársi kapcsolatban élő nők aránya. Számottevően kitolódott az első gyermek vállalásának életkora – főképp a házasságban élőkénél –, ami a dolog természetéből adódóan mérsékelte további gyermekek megszületésének esélyét. E strukturális változások elemzései, a jövőre vonatkozó demográfiai becslések arra vallanak, hogy mindezek az aggodalomra okot adó jelenségek – legalábbis egyelőre – tovább folytatódnak és irreverzibilissé válnak.

Lakossági megkérdezéseink egyre inkább alátámasztották, hogy az ezredfordulóra, illetve azt követően a közgondolkodás normavilágában is gyors, esetenként radikális változások következtek be, amelyek – némi késleltetéssel – követik a folyamatokat, mintegy „együtt mozognak” azokkal. Így például a termékenység csökkenése együtt járt a családok számára általánosan ideálisnak gondolt gyermekszám átlagának csökkenésével, mindinkább megértés mutatkozott az első gyermekszülés életkorának késleltetése iránt, csökkent annak támogatása, hogy a megfogant gyermekek feltétlenül házasságban jöjjenek világra, és csökkent annak a hangoztatása is, hogy a szülők válása vagy élettársi kapcsolatban élése rossz hatással lenne a gyermekekre. Igyekeztünk végiggondolni, vajon hogyan, miként valósul meg a gyakorlatban a demográfiai trendek és a mindennapi normák együttmozgása.

Feltételeztük, hogy a magánélet különböző eseményeit kísérő közmegítélés (ezúttal leszűkítve az eseményeket olyan, demográfiai természetűekre, mint például a párkapcsolat létesítése, a családforma megválasztása, a gyermekvállalás) egyfajta *társadalmi presszióként* működik. Ez „konformálódásra” késztet, vagyis arra ösztönzi az embereket, hogy „igazodjanak” az elvárásokhoz. A környezet, a kisebb-nagyobb mikroközösségek pozitív kontrollal fogadhatják a közmegítélés szerint helyeselt normák követését, vagy rosszalhatják az attól eltérő, elutasító magatartásokat. Ám az effajta társadalmi presszió nemcsak utólagosan fejti ki hatását. Az emberek többnyire ismerik a cselekedeteikre várható választ, és így szándékaikban, döntéseikben eleve mérlegelik azokat. Vajon olyan családi életformát valósítanak-e meg, amelyet tudomásuk szerint a legtöbb ember jóváhagy, vajon annyi gyermek felnevelését célozzák-e meg, amennyi megfelel a szép család közmegítélés szerinti képének stb. Tisztában voltunk vele, hogy a kisebb-nagyobb közösségek, mikrocsoportok adott kérdésekben kialakított állásfoglalásait nehéz a reprezentatív mintákon végzett felvételek eszközeivel feltérképezni. Azt azonban feltételeztük, és a tapasztalatok is ezt valószínűsítik, hogy a legtöbb ember a „többséginek” gondolt magatartási szabályokról igyekszik számot adni. Tudatában vannak annak, hogy szűkebb-tágabb környezetükben milyen családformában „illendő” élni, hány éves korban elfogadható családot alapítani, mikor, milyen korhatárok között elvárt gyermeket vállalni stb., és e szabályokat – legalábbis megkérdezésük időpontjában – magukra nézve is követhetőnek gondolják.

A nemzetközi szakirodalomban egyes szerzők szerint az individualizáció, a modernizáció erőteljes térnyerésével a kisebb-nagyobb közösségi normákhoz való alkalmazkodás gyengülni látszik. Felfogásunk szerint ezt a látszatot talán az okozza, hogy a közösségek, mikrocsoportok közötti átjárás, „mobilitás” ma jóval gyakoribb, szabadabb, mint a régebbi, ún. „történelmi időkben”. A mikrocsoportokhoz való személyes kapcsolódás napjainkban egyáltalán nem „örökkévaló”. A panelvizsgálatokkal is jól

követhető, hogy az egyének mindennapi életük során más és más preferenciákkal rendelkező csoportokba (sőt a modernizálódás világában egyre inkább jellemző anonim környezetekbe is) kerülhetnek, és így magatartásuk, véleményeik kontroll-lehetőségei is korlátozottabbá válnak. Más oldalról ez a fejlemény a kisebb-nagyobb közösségeket, mikrocsoportokat lazább ellenőrzésre és a korábbi generációkhoz képest nagyobb toleranciára, megértésre, – más szóval – a közmegítélés lassú irányváltására, a normák tartalmának megújulására indítja. Ez azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy manapság az emberek, az egyének, a párok kizárólag lehetőségeik és értékrendjük alapján döntenek családi életformájukról, gyermekeik számáról, és nem követnek semmiféle társadalmi szabályt. Nézetünk szerint az emberek tevékenységeit, döntéseit, értékítéleteit a modern világban is a közvélekedés, a munkatársak, szomszédok, barátok, rokonok véleménye, helyeslése vagy rosszsallása irányítja.

Mindezen megfontolások alapján egy olyan kutatásban kezdtünk gondolkodni, amelyben a statisztikailag megfigyelt demográfiai tendenciák és a közgondolkodásban élő értékek, normák időbeli változásainak együttmozgását *egy hosszabb időtávra vonatkozóan* részleteiben is vizsgálat tárgyává tesszük. Úgy találtuk, erre az 1970-es évektől készült lakossági felméréseink, a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok magyar adatai, a panel egyes kérdezési hullámaiból szerzett adatok együttesen már megfelelő alapot nyújtnak.

„A CSALÁDI ÉRTÉKEK ÉS A DEMOGRÁFIAI MAGATARTÁS VÁLTOZÁSAI” – 2008–2011

Ezzel a címmel nyújtotta be 2008-ban jóváhagyott OTKA-pályázatát Marietta, amely biztosította egy 2009-ben lefolytatott kérdőíves vizsgálatunkat a 18–50 év közötti férfiak és nők országos reprezentatív mintáján. Ezt az adatfelvételt egyfajta „viszonyítási alapnak” szántuk; kérdőíve gyakorlatilag azonos, vagy többé-kevésbé azonos megfogalmazású kérdéseket tartalmazott, mint a korábbi idők kérdőívei.

Előre kell bocsátani, hogy a demográfiai magatartásokra befolyást gyakorló objektív és szubjektív tényezők három meghatározó összetevőjét szokás külön-külön megnevezni:

- az egyéni, privát döntések (egyéni családtervek, intenciók, gyermekvállalásra, párkapcsolatra, munkavállalásra, karrierre vonatkozó egyéni motívumok) területét,
- a közmegítélés értékvilágát, a társadalom által helyeselt, támogatott normák területét, valamint
- az intézményes (strukturális) hatások területét (beleértve mindenképp a családpolitika szerepét, de a szélesebb strukturális hatásokat is, mint amilyen például az oktatási, az egészségügyi rendszer, a munkaerőpiac stb.).

E három speciális terület természetesen csak az empirikus kutatási módszerek absztrakt követelményei miatt választható szét, a valóságban bonyolult, szövevényes kapcsolat van közöttük. Most tárgyalt kutatásunk sem tekintette feladatának ezen összefüggések feltárását, sőt elmondható, hogy mai tudásunk mellett még a közöttük lévő ok-okozati viszonyokat sem tudjuk teljesen egyértelműen meghatározni. A három terület közül a másodikra, a közmegítélés értékvilágára koncentráltunk. Erre többek között az is motivált bennünket, hogy a Magyarországon hagyományos gyermekcentrikus szemléletmód és a kedvezőtlen termékenység közötti ellentmondást gyakran még társadalmi kérdésekkel, családpolitikával foglalkozó szakemberek is leegyszerűsítve kezelik. Arra számítanak, hogy bőkezűbb, nagyvonalúbb családpolitikai kedvezmények mellett az érintett generáció könnyűszerrel „visszaállna” egy régebbi időkre emlékeztető, hagyománykövető párválasztási, gyermekvállalási gyakorlatra. Ez a megközelítés azonban nem vagy csak kevésbé számol a társadalom egészében érvényesülő értékorientációk, a magatartási normák hatásaival és változásaival.

Három területre összpontosítottunk:

- a párkapcsolat létesítésének/megszűnésének alakulására és az ezt kísérő magatartási normák időbeli változásaira;
- a termékenység alakulására és a közvéleményben élő gyermekszám-preferenciák változásaira, valamint
- a nők gazdasági aktivitásának alakulására és a nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról meglévő vélemények időbeli változásaira.

Kimutattuk, hogy az élettársi együttélések általános elterjedtségével együtt nyomon lehet követni a korábban elitélő közvélemény fokozatos engedékennyé válását. Századunk első évtizedének vége felé az élettársi életformát választó fiatalok már maguk mögött érezhették a lakosság túlnyomó többségének támogatását. Az értékek szintjén természetesen még ma is a házasságot tartják a leginkább népszerű életformának az emberek. Ennek ellenére – a házasságkötések számának tényleges csökkenését követve – megfigyelhettünk némi visszaesést a házasság intézményének pozitív megítélési arányaiban is.

A közgondolkodásban az első évtized végére már egyértelműen helyet kap a gyermekvállalás és az egyéni életcélok közötti összhang megvalósítására irányuló törekvés elismerése, méltányolása. A 18–50 év közötti életkorban lévő lakosság nagy része megértéssel fogadja, hogy az egyéni célok elérését, a baráti kapcsolatok ápolását, a munkasikert, a családon kívüli elismertség megszerzését valójában csak a vállalt gyermekek számának korlátozásával lehet elérni. Azok a feszültségek, amelyek a tervezett és tényleges gyermekszámnak a családtervezési vizsgálatok által kimutatott különbségéből adódnak, a közgondolkodás egészében is tetten érhetők. A családok számára ideálisnak tartott gyermekszám átlaga több évtized

óta folyamatosan csökken – követve a termékenység tényleges csökkenését. Új, aggodalomra okot adó jelenség, hogy a „gyermeknélküliség” mint életforma iránt is bizonyos megértés mutatkozik a lakosságban.

Mariettát publikációiban, közszerepléseiben különösen intenzíven foglalkoztatja ez utóbbi szemléletmód megjelenése, és hangot ad e körülmény várható demográfiai hatásáról vallott véleményének. Magam is úgy vélem, hogy amennyiben a korösszetételből adódó termékenységcsökkenés egy eleinte nem tudatos, majd tudatossá váló gyermektelenséggel párosul, könnyen egy népességcsökkenési spirált indíthat be. Marietta megfogalmazása szerint: „[...] *legfontosabb családpolitikai feladat a növekvő gyermektelenség megállítása, a gyermeket még tervező, akaró, de végül gyermektelenül maradó nők arányának csökkentése. Értékkrendi szempontból erre még fennáll a lehetőség, mert a közvélemény jelenleg csak általánosságban, társadalmi szinten vált toleránsabbá a gyermeket nem vállaló párokkal kapcsolatban, de ez a vélemény egyéni szinten, a gyermekszám-tervek vonatkozásában még nem kimutatható. Abban az esetben azonban, ha már egyéni szinten is beépül az értékrendbe a gyermekvállalás tudatos elutasítása, a nemzetközi tapasztalatok alapján nagy biztonsággal állítható, hogy az értékváltozás visszafordítása még nagy anyagi erőfeszítések árán sem valósítható meg.*” (Vö. NKI Kutatási Jelentések, 91. 2011/1. 15–16.)

E két nagyobb témacsoport eredményeit vizsgálva olyan összkép alakult ki bennünk, hogy a kedvezőtlen demográfiai tendenciák és a közgondolkodás értékvilága közötti feszültség – legalábbis egyelőre – nem a népesedési szempontból pozitív irányú változások révén oldódik majd, inkább a hagyományos értékek és normák visszaszorulására lehet számítani.

Némileg más az összkép harmadik választott témánkat illetően. Megfigyelhettük, hogy az 1980-as, 1990-es évekhez képest a női munkavállalás, a családi munkamegosztás, a gyermekvállalás és a munka összhangjának kérdéseiben egy lassú modernizálódás indult meg. Ugyanakkor 2000-ben készült összehasonlító vizsgálatunk szerint Magyarország még az ezredfordulón is kitűnt a tradicionális beállítódás, a tradicionális attitűdök egyedülállóan magas arányával. Közel egy évtizeddel később azonban figyelemreméltó változásoknak lehettünk tanúi. Úgy tűnik, az ezredfordulót követő évtized során modernebb, munka-orientáltabb lett az értékrend, a szinte kizárólagos család- és gyermekközpontúság némileg visszaszorult. Elfogadottabbá vált, hogy az anya keresőtevékenysége nem feltétlenül negatív hatása a gyermek fejlődésére, és a kétkeresős családmodell a család stabilitása, biztonsága szempontjából elengedhetetlen követelmény. Megjegyzem, Magyarország esetében mindezt némi fenntartással kell kezelni. Vajon egyértelműen a modernizálódás felé elmozdulást jelenti-e a női munkavállalás, a kétkeresős családmodell preferálása? A mai hazai munkaerő-piaci helyzetben valószínűleg még az egyébként tradicionális nézeteket vallók egy része is inkább kényszerhelyzetnek, semmint egy modernebb felfogás

felé elmozdulásnak tartja ezt. A fenntartás mellett is úgy tűnik, a női munkavállalás ténye, a dolgozó anya státusa mára széles körűen elfogadottá, pozitívan támogatottá vált a közgondolkodásban, és ez kedvező helyzet az állam által megfogalmazott családpolitikai és foglalkoztatás-politikai célkitűzések megvalósítására.

A nők gazdasági aktivitásával foglalkozó statisztikai adatok áttekintése és a közgondolkodásban érzékelhető modernizálódási hajlandóság elemzése alapján ugyanakkor rá tudunk mutatni, hogy a köztük lévő összhangban az ún. intézményes hatásoknak is nagy szerepük van. Az alacsony termékenységi mutatók ugyanis részben a munkaerőpiaci problémákkal, a család és a keresőtevékenység összeegyeztetésének nehézségeivel magyarázhatók. Az alternatív foglalkoztatási formák (rész munkaidős foglalkoztatás, távmunka) igen korlátozott elterjedtsége, a gyermeket vállaló, gyermekgondozási szabadságról visszatérő anyákkal szembeni diszkrimináció, valamint a bölcsődei férőhelyek számának elégtelensége nagy szerepet játszik a gyermekvállalási tervek realizálásának halogatásában, illetve megvalósulásában. Mindezek sürgős megoldásra váró feladatok egész sorát jelentik a kormányzati családpolitika számára.

* * *

E kutatás lezárásának éve, 2011 egyben a „folytatás” kezdetét jelentette számunkra. Ebben az évben ugyanis az NKI egy jelentősen kibővült munkacsoportja már az *Életünk fordulópontjai* címet viselő demográfiai panel 2012–2013-ban végrehajtott, negyedik kérdezési hullámának tervezésével, előkészítésével foglalkozott. A munkacsoport résztvevőiként kettőnk együttműködése is folytatódott, hiszen a negyedik hullám kérdőíve tovább követte a több ezer „panel-tag” életének sorsfordulóit – mind a párkapcsolatok, mind a gyermekvállalás, gyermeknevelés, mind pedig az érintettek gazdasági aktivitása, foglalkozása vonatkozásában. Az adatgyűjtés 2013. évi befejeződésével azonban kettőnk mintegy 40 éves együttműködése is lezárult, aminek részéről egyedüli oka – a demográfia műszó használatát alkalmazva – „a leélt évek számának előrehaladása”. Hálás vagyok a sorsnak, hogy életem felét Marietával közösen végzett munkákkal tölthettem. Örülök annak, hogy barátságunk révén továbbra is nyomon követhetem tevékenységét, eredményeit, beszélgethetek vele szakmai kérdésekről. Aktivitása, ötletgazdagsága, problémaérzékenysége, a demográfiai jelenségek hazai és nemzetközi összefüggéseinek naprakész ismerete, átlátása a mai napig jellemzi őt. Ezért is számítunk arra, hogy szakmai elkötelezettsége számos megnyilvánulásának továbbra – az aktív évek lezárását követően – is tanúi leszünk.¹

¹ A tanulmányban említett kutatásokról szóló kiadványok és egyéb publikációk adatai a Pongrácz Tiborné munkáiból készült bibliográfiában, a kötet végén található.